

*Катерина Тягло
к. соц. н., мол. наук. співробітник,
завідувач соціологічного відділу
науково-дослідної лабораторії
культури лідерства
Київського університету імені Бориса Грінченка*

Використання надбань «театру пригнічених» в соціологічній діяльності: від соціології аналізу до соціології «прямої дії»

Abstract

Using the “theatre of oppressed” achievements in sociological practice: from sociology of analysis to sociology of “direct action”

In this article author tried to deal with the problem of “public sociology” as the effective method of social action. The main concept of this work is that academic sociology is not the best method of research of modern social processes. That’s why it’s important for sociologist not to be just scientist, but also an active social actor. In this article the author offers theatrical models of dealing with social problems of oppressed social groups, which can be used effectively for solving significant problems of Ukrainian society.

Аннотация

Использование достижений «театра угнетённых» в социологической деятельности: от социологии анализа к социологии прямого действия.

В статье автор пытается разобраться в проблеме «публичной социологии» как одной из форм эффективного социального действия. Основная идея статьи состоит в том, что на данный момент академическая социология – не лучший метод изучения социальных процессов. Именно поэтому социологу стоит быть не только ученым, но и активным социальным актором. В статье автор предлагает применять некоторые театральные методики, используемые для работы с уязвленными социальными группами, которые могут быть также использованы для решения значимых проблем современного украинского общества.

Поле соціологічної науки, як і поле будь-якої соціальної діяльності, в категоріях П. Бурдьє, має власні закономірності, відхід від яких контролюється межами поля. Діяльність соціолога, згідно із цими закономірностями «соціологічного поля», вкладається в рамки вимірювання (в найширшому сенсі), опису, аналізу та пояснення соціальних феноменів – явищ, структур та процесів. В той самий час активні соціальні перетворення та цілеспрямовані трансформації соціальної дійсності залишаються прерогативами інших сфер соціальної діяльності – політики, ідеології, культурного менеджменту. Для соціолога не є притаманним орієнтуватись на активну зміну досліджуваної ним соціальної дійсності, його завданням є – у більшості випадків –

максимально деталізований опис та обґрунтований аналіз спостережуваних соціальних ним об'єктів. В цьому традиційно полягають завдання соціолога як вченого. Класик розуміючої соціології Макс Вебер в роботі «Наука як покликання та професія» [1] відзначав, що науковець загалом і соціолог зокрема має залишати свої особисті преференції та переконання поза аудиторією, де він виступає як вчений.

Для сучасного соціолога, вихованого класичною освітою, немає іншої суспільно схвалюваної ролі, окрім ролі об'єктивного аналітика, інтелектуала, що максимально відсторонено рефлексує соціальні явища, що спостерігаються в соціальному житті. Завдання зміни соціальної дійсності не відповідає його соціальній ролі. Якщо ж він все-таки наважується виступити в ролі `актора соціальних змін, то, відповідно, його професійна роль зміщується від соціолога-аналітика до політика, ідеолога, вчителя, громадського активіста тощо, але всі ці ролі знаходяться на периферії поля соціології або ж взагалі в інших соціальних полях. Ураженість «високо-наукової» позиції полягає в тому, що «споживачами» соціологічного знання та окремих науково-аналітичних висновків в такому разі залишається академічна спільнота, в кращому випадку, специфічний сегмент зацікавлених інтелектуалів-несоціологів, до якого належать представники соціо-гуманітарних дисциплін, окремі митці та журналісти, але в будь-якому разі сфера поширення та дискусійний простір соціологічних ідей, теоретичних побудов і практичних висновків залишається вкрай вузьким. Але вихід за ці рамки в поле ширших інтелектуальних взаємодій, знову ж таки, суворо «карається» внутрішніми законами поля соціології.

В той самий час зовнішнім соціальним запитом є вихід наявного соціологічного знання за межі описовості й аналізу гострих соціальних проблем, тобто досліджувана реальність очікує змін і одними з найкомпетентніших агентів цих змін могли б стати фахові соціологи, що мають достатній багаж знань щодо соціальної дійсності або певної конкретної її сфери. Але поки що всі спроби виходу в зовнішню по відношенню до науково-дослідницької сфери у вітчизняному контексті не увінчувались помітним успіхом ані для соціолога, ані для тієї ж дійсності. В кращому випадку спостерігається перехід соціолога-професіонала в іншу професійну сферу до іншого «поля» і його

становлення в ньому, в гіршому – професійна деградація і відсутність альтернативних здобутків для того соціолога, що вирішив перейти від соціологічного аналізу до діяльних суспільних перетворень хоча б на досяжному мікрорівні.

В українському соціокультурному просторі після 2000-х років можна нарахувати кілька яскравих прикладів соціологів-письменників (Зокрема письменниця і драматург Марина Соколян, письменник Артем Чех), громадських активістів, журналістів, трохи менше – соціологів-політичних діячів, але важко віднайти тих соціологів, які залишилися б в професії, але вийшли за формою своєї діяльності за усталені рамки «спостереження та аналізу». Саме на цьому моменті я б хотіла зосередити увагу.

Яким має бути соціолог-«діяч» сьогодні і чи взагалі є актуальна суспільна потреба в ньому? Чи не буде це штучним синтезом громадянського й наукового дискурсів, які досить ефективно існують і автономно?

Маємо справу з тим самим протиріччям, з яким стикаються представники більшості суспільних та гуманітарних наук при викладанні – що наші наукові теорії і концепції помітно відстають від суспільних реалій, і, відповідно, навчаючи соціологів (і політологів, і соціальних філософів), ми не можемо гарантувати, що надані під час навчання алгоритми й моделі будуть релевантними тому соціуму, для його вони – орієнтовно – будуть застосовуватись. Однак не можна сказати, що такі знання абсолютно непридатні для застосування, адже вони пропонують універсальні принципи, за якими будь-який більш-менш здібний індивід може вивчати суспільство за умови, що він здатен не тільки використовувати набутий обсяг знання, але й на їх підґрунті набувати нові. Слабке місце такої освіти, на наш погляд, скоріше не в тому, що вона не в змозі запропонувати всі можливі ситуаційні моделі соціальної взаємодії, в які може в повсякденному і професійному житті потрапити той, хто навчається, а в тому, що академічне навчання налаштовує свого «вихованця» свідомо залишатись безпорадним перед об'єктивною дійсністю і не втручатись в її активну зміну, оскільки це, відповідно до легітимного навчального стилю, не входить до дослідницьких завдань. Саме тому значна кількість соціологів, хоча і не абсолютна більшість, у

професійній діяльності намагається максимально дистанціюватись від прийняття будь-яких значимих суспільно-політичних рішень, участі в громадсько-політичних акціях, якщо тільки вони не носять характер захисту універсальних цінностей (наприклад, виступи проти релігійних, культурних, інших переслідувань, проти будівництва шкідливих для природи підприємств тощо), більше того – навіть від висловлення особистої громадянської позиції, якщо цього потребує формат комунікації (приклад, в політичних TV шоу, виступаючи в якості експертів). Це вважається гарним тоном в середовищі соціологів-професіоналів. І, навпаки, публічне висловлення своєї позиції, і, що ще небезпечніше – підтвердження її активними діями (або відсутністю певних дій) може призвести до таврування соціолога як «ідеолога» або звинувачення в непрофесійності. І те, і інше не сприяє розвитку бурхливих громадсько-політичних дискусій в середовищі соціологів, навіть за таких соціальних обставин, як нинішні, коли градус суспільного хвилювання досягає гранично високих позначок і залишитися абсолютно «нейтральним» вже не є для особистості соціолога ані прийнятним, ані навіть можливим.

Прикладами таких соціальних обставин можуть слугувати послідовні «Майдани» 2004 та 2013-2014 рр. та наступні за Євромайданом 2013-2014 рр. надзвичайні соціально-політичні події у вигляді не об'явлених військових дій, терористичних актів в різних містах України, неконтрольованої міграції та появи нової соціально ураженої соціальної групи «внутрішньо переміщені особи» і т. ін. Якщо не зосереджуватись саме на українському прикладові, то це можуть бути будь-які демонстрації, виступи, масові громадські рухи, як якоїсь окремої соціальної групи (наприклад, в підтримку певних пригнічених професійних спільнот, релігійних груп, національних меншин), так і більш масштабні, які потребують нагальної реакції з боку всього соціуму – не обов'язково підтримки, але принаймні врахування цих проблем. Досвід пострадянських країн, принаймні тих, що поки не вступили до ЕС, свідчить, що соціологи за таких суспільних обставин або залишаються осторонь і свідомо дотримуються позиції «нейтралітету» або – якщо це соціологи-представники

державних структур чи державних навчальних закладів – схильні підтримувати провладну позицію, якою б вона не була.

Це пов'язано із багатьма важливими соціальним чинниками, зокрема, пробілами у розвитку громадянського суспільства в цілому у багатьох пострадянських країнах, але не виключно з цим. Але, які б зовнішні, не соціологічні, чинники не спровокували цю **соціальну безпорадність**, альтернативна до неї активна поведінка не є схвальною ані в середині самої соціологічної спільноти, ані в полі «високої» науки загалом. Тому для того, аби «виправдати» свої активній дії –наукові чи публіцистичні тексти, публічні висловлювання і не ризикувати бути засудженим професійною спільнотою, соціолог має «мімікрувати», виходити а межі свого професійного поля і переходити до інших – поля журналістики, політики, художньої літератури, де ставлення до активної громадянської позиції принципово інакше.

«Ігри за правилами» іншого поля – літератури, наприклад, як найбільш демократичного з точки зору можливостей застосовувати у ньому різноманітні ресурси – з одного боку розширюють можливості соціолога бути «почутим» громадськістю і, відповідно, своєю потенційною аудиторією, але, в той же час, і знижує його капітал в полі науки. Для того, аби зберегти важливу для себе ідентичність науковця, соціолог як новатор суспільного життя має або винаходити нові форми/формати висловлювання, або використовувати ті, що були апробовані в інших полях й заслужили визнання в них. Ми поки що зосередимось на другій моделі підвищення рівня своєї просоціальної активності соціолога – тобто за допомогою ефективних методів, апробованих в середовищі інших полів.

Однією з таких специфічних, не-соціологічних методик ефективної участі в суспільних перетвореннях є методика «Театру пригнічених» або «Theatre of Oppressed», основоположником якої є Августо Боаль. Успішний бразильський театральний режисер, драматург та політик, у 70-х роках ХХ століття Боаль запропонував суспільству, в якому жив, альтернативу класичному театрові, яка дозволяє не тільки отримати насолоду від мистецького твору, але й безпосередньо брати участь у його створенні. Цю методику, із певними модифікаціями, можна

застосувати для переосмислення, аналізу, і, щонайважливіше – модифікації соціальних подій, будучи вже не просто споживачем, а співавтором соціальних подій.

Протягом становлення «Театру пригноблених» у світі було винайдено кілька різнопланових технік, кожна з яких має власну мету. Для роботи із різними формами пригноблення можна обрати або одну, найбільш релевантну, техніку або поєднання кількох. З-поміж відгалужень «Театру пригноблених» є такі специфічні соціально-театральні методики, як «Музей невимовного», «Веселка бажань», «Невидимий театр», «Законодавчий театр». На останніх ми плануємо зосередитись. Законодавчий театр, наприклад, це такий засіб роботи з пригнобленими соціальними спільнотами, що не мають державної підтримки, який дозволяє, по-перше, максимально точно виявити і викрити, а потім уже у вигляді законопроекту сформулювати їхні потреби. Методика законодавчого театру, хоча і не ставить собі такої мети, є одним із дієвих засобів формування громадянського суспільства. Формування відповідальних поглядів на соціальні процеси відбувається шляхом засвоєння учасниками «вистави» того досвіду, який, можливо, був відсутній у їхньому житті. Таким чином відбувається розуміння соціальних проблем тих груп та прошарків, які є найбільш обмеженими в своїх проявах. Це особливо актуально для тих країн, де сам дослідник або теоретик проблематики «пригноблених» сам може виявитись приналежним до однієї або навіть кількох «соціально уражених» груп. Як би це не заперечувалось на офіційному рівні, в українському соціумі так чи інакше до таких груп належать працівники сфери освіти, науковці, співробітники державних дослідницьких структур, взагалі інтелектуали. Тому для них участь в процесах створення «законодавчого театру» може мати як суто наукову, так і прагматичну користь. Звісно, далеко не у всіх суспільствах актуальність методик «форум-театру» полягає саме в цьому.

«Законодавчий театр» є спільним творчим актом, в процесі якого формуються певні конкретні пропозиції до діючого політикуму. Він має на меті передачу соціальних запитів «знизу» до діючих законодавчих органів. Самі представники пригноблених соціальних груп чи спільнот виступають тут в ролі експертів. В процесі взаємодії з формування запитів всі учасники театрального експерименту, окрім

іншого, виховують в собі соціальну відповідальність по відношенню до тієї реальності, яка підлягає видозміні.

Боаль називає цей тип законодавчого процесу «перехідною демократією», яка знаходиться десь посередині між прямою демократією Стародавньої Греції та сучасною представницькою демократією. Практичність застосування цієї театралізованої техніки підтверджується хоча б тим, що під час застосування «законодавчого» театру в Ріо-де-Жанейро, коли А. Боаль був представником міського парламенту (міської ради в нашій аналогії) було створено 13 законопроектів, і декілька з них були офіційно прийняті. Ця техніка знайшла застосування не тільки в Бразилії, а й в інших країнах, зокрема у Великобританії та Канаді.

Звичайно, ми не маємо романтичних очікувань, що ця мистецько-громадська практика буде беззаперечно проваджена у законодавчі органи України. Але сама можливість такого соціального акту є, на наш погляд, надзвичайно важливою.

Сама філософія «Театру пригнічених» передбачає три етапи роботи із соціальною проблемою.

Перший етап – обговорення індивідуальних історій та виділення основних конфліктних моментів – самого явища пригнічення. Всі майбутні образи формуються на основі фактів – пережитих історій учасників або відомих їм життєвих ситуацій. На наступному етапі відбувається (ре)конструювання ситуаційних моделей. На цьому етапі можуть бути різними художніми засобами (у вигляді завершених сценок, мовчазних фігур, доповнених за допомогою артефактів – звуків та символів) відтворені ситуації пригнічення. Третій етап – етап безпосередньої взаємодії, присвячений пошукові моделей вирішення конфліктної ситуації або переведення її в менш конфліктне русло. На цьому етапі закінчується власне мистецький акт і починається соціальний. Кожний з присутніх на виставі «глядачів» може змінити пропоновану сценку-ситуацію, аби вирішити поставлену проблему, при чому тут, як і в соціологічних дослідженнях, немає «правильних і неправильних відповідей», а є тільки спектр можливих вирішень, кожне з яких рівною мірою прийнятне. Як і під час масових опитувань, тут немає встановлених

норм відповідей, оскільки інтерес представляє саме розмаїття пропонуваніх рішень. Тому, на наш погляд, технології «Театру пригнічених» ефективні для реалізації соціальних трансформацій як на мікро-рівні (рівні групи), так – у подальшому – і на макро-рівні.

Соціолог за таких обставин може обрати для себе одну з ролей – учасника, що формує/змінює ситуацію (актора театру пригнічених) або ж модератора – «фасилітатора», аналітика процесу. І в тій, і в іншій ролі проявляється конструктивна соціальна активність.

Зміна традиційної ролі соціолога як «спостерігача» на активно діючий суб'єкт, що трансформує дійсність, хоча б у ігровій формі, додає до його соціальної ролі нових **функцій**. А саме – функцій трансформації соціального світу, ставлення до нього не виключно як до об'єкту спостережень, а й як до *предмету* перетворень. Звичайно, для більшості фахових соціологів ця думка вдасться єретичною і протилежною усталеним науковим законам і правилам наукової етики, але ніхто не заперечуватиме, що більшість соціальних закономірностей пристосовані до вивчення і аналізу стабільного соціального світу, соціальної статичності, і набагато менше власне соціологічних інструментів, що придатні до вивчення трансформацій і динаміки. Таким інструментом – одних з багатьох – можуть бути і мистецько-аналітичні методики, які можуть збагачувати інструментарій «соціології надзвичайних суспільних станів».

Підводячи підсумки, маємо зазначити, що соціально-активна роль соціолога не є типовою в нашому суспільстві, але в ньому вже наявний запит на активних соціологів, що здатні брати на себе відповідальність в умовах значних соціальних перетворень та надзвичайних соціальних подій. Соціологія як академічна наука звикла мати справи зі сталими, «нормативними» суспільствами, із соціальною статикою, в той час як наразі спостерігаємо принципові соціальні зсуви в структурі соціальної дійсності. Для того, аби бути здатним до їх аналізу, сучасний соціолог має виходити за затишні межі академізму і виключно «високої науки», занурюватись у тканину повсякденності, використовуючи для цього не тільки

класичний соціологічний інструментарій, а й здобутки та інструменти інших полів, зокрема розмаїтого поля мистецтва. Поєднання соціологічного аналізу та театральних технік, про одну з яких йшлося вище, дозволяє вченому бути соціологом-діячем, при цьому не скочуючись до соціолога-ідеолога, засліпленого власною «єдиною можливою» позицією. Звичайно, представлений у цій статті метод взаємодії соціолога із проблемними соціальними групами і трансформаційною соціальною реальністю в цілому не є ані єдино можливим, ані навіть найоптимальнішим. Завданням соціології зараз є вироблення низки методів, придатних для діагностування, аналізу та подолання соціальних проблем, які б було одночасно прийнятними і дієвими, розширення і вдосконалення таких методик й застосування їх у суспільстві, яке виявились не настільки статичним, як того очікували ті, хто його вивчає.

Список літератури:

1. Вебер М. Наука как призвание и профессия// Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. — М.: Прогресс, 1990. —С.707-735.
2. Тягло К. Театр для діалогу: говорити мовою образів, змінювати світ. Режим доступу: katecreation.blogspot.com/
3. Boal A. Legislative Theatre. London: Routledge, 1998.
4. Bourdieu P. Homo Academicus. Stanford, Calif.: Stanford University Press, 1984.
5. MacDonald S., Rachel D. Augusto Boal's forum theatre for teachers. Режим доступу: <https://organizingforpower.files.wordpress.com/2009/03/games-theater-of-oppressed.pdf>